

Human Vicegerency in Verse 30 of the al-Baqarah Chapter: A Comparative Analysis of the Perspectives of Tabatabai and Sadeqi Tehrani*

Seyed Hossein Mosavikani¹ and Hamid Aryan²

¹ Ph.D. Candidate, Faculty of Quranic Exegesis, Imam Khomeinis Educational and Research Institute, Qom, Iran (**corresponding author**). Email: seyedhosseinmosavikani@gmail.com

² Associate Professor, Faculty of Quranic Exegesis, Imam Khomeinis Educational and Research Institute, Qom, Iran. Email: aryan@iki.ac.ir

Abstract

According to verse 30 of the al-Baqarah Chapter, God placed a vicegerent on Earth, but commentators differ on the identity of the vicegerent and the entity for who they act as a representative. This article, using the method of comparative interpretation, examines the views and exegetic evidence of Allamah Tabatabai and Sadeqi Tehrani on this matter and adjudicates between them. The research findings indicate that both commentators agree on the identity of the vicegerent, considering it to be humanity as a whole. They reference Quranic verses (A'rāf: 69, Yūnus: 14, Naml: 62) to support the universality of the vicegerency, though this stance does not seem to be defensible. However, the appreciative context of verse 29 of the al-Baqarah Chapter, accompanied by the contrast between "who cause corruption" and "we celebrate your praise," as well as verse 11 of the al-A'rāf Chapter regarding the angels prostrating, denotes the human species' vicegerency of God. Tabatabai, providing two reasons, identifies the represented entity in the verse as Almighty God. In contrast, Sadeqi Tehrani interprets the verse as indicating humanity's vicegerency of other than God, presenting five reasons for this view, which, unlike Tabatabai's convincing arguments, are flawed. Ultimately, Tabatabai's perspective on the subject is convincing, with most of his arguments being well-founded.

Keywords: verse 30 of the al-Baqarah Chapter, interpretation of the vicegerency verse, vicegerency in the Quran, vicegerent in the Quran

*Received 2 December 2023; Received in revised from 5 March 2024; Accepted 11 March 2024; Published online 20 November 2024

Cite this article: Mosavikani, H., & Aryan, H. (2024). Human Vicegerency in Verse 30 of the al-Baqarah Chapter: A Comparative Analysis of the Perspectives of Tabatabai and Sadeqi Tehrani. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 45-66. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10740.2337>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The vicegerency of humanity is one of the important topics discussed in anthropology, and Quranic commentators have presented various interpretative perspectives on the related verses. Among the verses related to this topic, verse 30 of the al-Baqarah Chapter is the most central, and most debates among commentators regarding human vicegerency are centered on this verse. Based on the apparent proofs of this verse, there is no doubt about the act of appointing and establishing a vicegerent by God on Earth. However, there is disagreement among commentators about who this vicegerent is, on whose behalf they act, as well as the matters of vicegerency and the scope of their vicegerency in terms of individuals, time, and place. This article focuses on answering the first two questions. Some commentators have derived the concept of the vicegerency of the human species on behalf of Almighty God from this verse, while others believe it refers to the succession of human generations over one another. Among contemporary commentators, two prominent figures who have addressed these two questions with supporting arguments are Allameh Tabatabai and Muhammad Sadeqi Tehrani. Using the comparative interpretation method, this article examines the views of these two commentators, evaluates the validity of their interpretations, and ultimately judges the superiority of their interpretative opinions.

1. Allameh Tabatabai's Perspective on the Identity of the Vicegerent and the Represented Entity

Allameh Tabatabai believes that verse 30 of the al-Baqarah Chapter indicates humanity's vicegerency on behalf of God. Two reasons can be derived from his commentary: 1) The implication of the angels' words regarding their own suitability for divine vicegerency. 2) The incompatibility of teaching Adam the Divine Names as a criterion for vicegerency for representing other beings. He argues that, since God did not refute the angels' statement about the corruption and bloodshed of the vicegerent, and given the universality of vicegerency mentioned in verses 69 of the al-A'rāf Chapter, 14 of the al-Yūnus Chapter, and 62 of the an-Naml Chapter, vicegerency is not limited to Prophet Adam. Instead, the vicegerent referred to in this verse is the human species as a whole.

2. Sadeqi Tehrani's Perspective on the Identity of the Vicegerent and the Represented Entity

According to Sadeqi Tehrani, verse 30 of the al-Baqarah Chapter does not indicate humanity's vicegerency on behalf of God. His primary argument against this interpretation is that representing God would imply His absence from managing the universe or His inability to do so—an invalid conclusion based on Quranic principles. Moreover, vicegerency requires a similarity or congruence between the vicegerent and the

represented entity, which is impossible, as stated in verses like “Nothing is like Him” (*Laysa kamithlihi shay*). He identifies the vicegerent mentioned in the verse as humankind. Although he does not explicitly provide a clear reason for the vicegerency of the human species, his reliance on the same verses cited by Allamah Tabatabai regarding the universality of vicegerency can be considered as his reasoning.

Evaluation and Adjudication between the Two Perspectives

Sadeqi Tehrani’s arguments for non-divine vicegerency are inadequate, while Allamah Tabatabai’s arguments for divine vicegerency are solid. Additional evidence supporting divine vicegerency can also be derived from analysis of this verse, such as the meaning of the statement “Indeed I am going to set a viceroy on the earth” and the role of vicegerency as a prelude to God’s command for the angels to prostrate to humanity.

Allamah Tabatabai’s first argument for humankind’s vicegerency is well-founded. However, regarding his second argument and his citation of verses 69 of al-A’rāf Chapter, 14 of the al-Yūnus Chapter, and 62 of the an-Naml Chapter to assert the universality of vicegerency—and consequently the vicegerency of humanity as a species, which can also be understood implicitly from the words of Sadeqi Tehrani—it must be said that the basis for this interpretation in his commentary is unclear. The apparent meaning of these verses suggests the succession of humans from one another, with no evidence to the contrary.

It appears that Allamah Tabatabai does not mean that, because the mentioned verses imply vicegerency on behalf of God and because this vicegerency is expressed with the pronoun “you” (*kum*: you plural), it is not exclusive to Prophet Adam. Instead, he argues that, just as these verses use the pronoun “you” to refer to humankind and do not intend specific individuals, the term “vicegerent” in verse 30 of the Al-Baqarah Chapter also refers to humanity as a species, with Adam being its initial referent. Therefore, if Allamah Tabatabai cited these verses to support divine vicegerency, it is not acceptable. However, if he cited them to support the vicegerency of humankind with the above clarification, it is valid but insufficient.

Sadeqi Tehrani may have intended, by referencing verses 69 of the al-A’rāf Chapter, 14 of the al-Yūnus Chapter, and 62 of the an-Naml Chapter regarding the identity of the vicegerent, to present these verses as contextual evidence for understanding the meaning of vicegerent (*khalīfah*) in verse 30 of the al-Baqarah Chapter. If so, it must be said that the thematic connection between verses is an important condition for using them as contextual evidence in interpretation. However, the thematic connection between these verses and verse 30 of the al-Baqarah Chapter is debatable. Moreover,

while similarity and congruence between the vicegerent and the represented entity are necessary, this does not imply similarity in divinity; congruence is only required concerning the matters entrusted to the vicegerent.

Conclusion

This study revealed that both commentators agree on the identity of the vicegerent, considering it to be the human species, but they disagree on the identity of the represented entity. Based on the evaluation conducted, Allamah Tabatabai's perspective on the identity of the vicegerent and the represented entity is well-founded, with most of his arguments being complete.

References

- Bahrani, H. (1994). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. (Bethat Foundation, Islamic Research section, Ed.). Muassasat al-Bethat, al-Dirasat al-Islamiyyah Section. [In Arabic].
- Dirbaz, A., & Motallebi Korbekandi, H. (2017). An Investigation into the Views about the Identity of God's Viceroy and the Succeeded One in the Phrase "I am about to place a viceroy in the Earth." *Comparative Interpretation Research*, 3(2), 73-92. <https://doi.org/10.22091/ptt.2018.2721.1281>. [In Persian].
- Farahidi, K. (1988). *Kitab al-'ayn*. Hejrat Publications. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam maqayis al-lughah*. (A. M. Harun, Ed.). Maktab al-Alam al-Islami. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2010). *Tafsir Tasnim*, vol. 3. (A. Qudsi, Ed.). Esra Publications. [In Persian].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2014). *Ma'arif-i Qur'an 3 (Insan Shenasi)*. Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian].
- Mustafawi, H. (2009). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-Karim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah – Markaz-i Nashr-i Aathar-i Allameh. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (1985). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l Qur'an wa al-Sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (2009). *Tarjuman-i furqan: Tafsir-i mukhtasar-i Qur'an-i Karim*. Shukraneh. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami li-l Matbuaat. [In Arabic].

خلافت انسان در آیه ۳۰ سوره بقره: بررسی تطبیقی دیدگاه طباطبایی و صادقی تهرانی*

سید حسین موسوی کانی^۱ ✉ و حمید آریان^۲

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تفسیر، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

seyedhosseinmosavikani@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه تفسیر، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران. رایانامه: aryan@iki.ac.ir

چکیده

براساس آیه ۳۰ سوره بقره، خداوند خلیفه‌ای را در زمین قرار داده است، اما مفسران درباره کیستی خلیفه و مستخلف‌عنه اختلاف نظر دارند. این مقاله، با روش تفسیر تطبیقی، نظر و ادله تفسیری علامه طباطبایی و صادقی تهرانی را در این باره بررسی و میان آنها داوری می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی است که این دو مفسر در مورد کیستی خلیفه هم‌نظرند و خلیفه را نوع انسان می‌دانند و به آیاتی از قرآن (اعراف: ۶۹، یونس: ۱۴، نمل: ۶۲) برای عمومیت خلافت استناد می‌کنند که قابل دفاع به نظر نمی‌رسد؛ اما سیاق امتنانی آیه ۲۹ بقره، به قرینه مقابله «من یفسد» با «نحن نسبح» و آیه ۱۱ سوره اعراف درباره سجده فرشتگان بر جانشینی نوع انسان از خدا دلالت دارد. طباطبایی با بیان دو دلیل مستخلف‌عنه در آیه را خداوند متعال می‌داند، اما نظر صادقی تهرانی دلالت آیه بر خلافت انسان از غیر خداست و پنج دلیل در این باره اقامه می‌کند که، برخلاف ادله متقن طباطبایی، همگی مخدوش است. در نهایت، دیدگاه طباطبایی در این موضوع متقن و اکثر استدلال‌های وی تمام است. کلیدواژگان: بقره: ۳۰، تفسیر آیه خلافت، خلافت در قرآن، خلیفه در قرآن

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱ | بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استناد: موسوی کانی، سید حسین؛ و آریان، حمید. (۱۴۰۳). خلافت انسان در آیه ۳۰ سوره بقره: بررسی تطبیقی دیدگاه طباطبایی و صادقی تهرانی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۲)، ۴۵-۶۶. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10740.2337>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

خلافت انسان از جمله موضوع‌های مهمی است که در انسان‌شناسی مطرح است و مفسران قرآن نیز از گذشته تا به امروز برداشت‌های تفسیری مختلفی از آیات مربوط به آن ارائه نموده‌اند. در میان آیات مرتبط با موضوع خلافت، آیه ۳۰ سوره بقره محوری‌ترین آیه است و بیشترین بحث و نقد و نظر در میان مفسران درباره خلافت انسان ذیل این آیه مطرح شده است. مطابق دلالت ظاهری این آیه در اصل جعل و نصب خلیفه‌ای از سوی خدا در زمین تردیدی نیست ولی در این‌که این خلیفه کیست و به نمایندگی از چه کسی خلافت می‌کند و نیز در چه اموری عهده‌دار خلافت است؟ و قلمروی این خلافت از نظر افرادی و زمانی و مکانی تا کجاست میان مفسران اختلاف وجود دارد. تمرکز این مقاله بر دو پاسخ به دو پرسش اول — یعنی کیستی خلیفه و کیستی مستخلف‌عنه — است.

در این‌باره گروهی از مفسران جانشینی نوع انسان از خداوند متعال را از این آیه استفاده کرده‌اند و برخی دیگر معتقدند این آیه جانشینی نسل‌های انسان از یکدیگر را بیان می‌نماید. از مفسران معاصر افرادی دیدگاه و نظر اول را دارند و برخی نظر دوم را. در این میان دو مفسر شاخص که با ذکر دلیل به این دو پرسش پاسخ گفته‌اند علامه طباطبایی و محمد صادقی تهرانی هستند. این مقاله به روش تفسیری — تطبیقی آرای این دو مفسر را در این‌باره بررسی، و اعتبار برداشت تفسیری هر یک از آن دو را ارزیابی می‌کند و در نهایت درباره برتری رأی تفسیری آنها به قضاوت می‌نشیند.

علت انتخاب این دو مفسر آن است که هر دو ادعا دارند که به روش تفسیری قرآن به قرآن معتقد بوده و بدان در عمل ملتزم هستند، اما هریک برداشتی متفاوت از دیگری در تفسیر آیه مورد بحث ارائه نموده‌اند. به‌ویژه اگر این نکته را در نظر بگیریم که صادقی تهرانی ظاهراً به‌گونه‌ای مایل به قرآن‌بستگی در تفسیر است و نظراتی مخالف آرای تفسیری مشهور دارد، موضوع حساسیت بیشتری پیدا می‌کند. این بررسی به‌عنوان یک نمونه عینی می‌تواند به محققان کمک کند که چرا حتی با وجود اشتراک در روش تفسیری، دو مفسر می‌توانند به دو برداشت مختلف و گاه مغایر از یک آیه برسند.

پیشینه پژوهش

رضوانی و اکبریان (۱۴۰۲) دلایل طباطبایی در مورد کیستی مستخلف عنه را بیان نموده‌اند، اما در مورد کیستی خلیفه از نظر وی بحث نکرده‌اند و ذیل عمومیت خلافت پس از بیان مختصر استناد وی به آیات دیگر، به طور مفصل دلایل عقلی و بیانات مفسران دیگر در تایید دیدگاه وی را ذکر نموده‌اند. کوشا (۱۳۹۱) در «بحثی در جانشینی آدم از پیشینیان در تفسیر آیت الله العظمی دکتر محمد صادقی»، پس از بیان نظر برخی مفسران، صرفاً به بیان نظر صادقی تهرانی با نقل عین عبارات تفسیر مختصر ترجمان فرقان وی، بدون تحلیل و تفکیک بین مدعا و دلایل مفسر، پرداخته است. برخی مقالات و پایان‌نامه‌ها نیز به بررسی دیدگاه‌های مفسران در این زمینه به صورت کلی پرداخته‌اند. دیرباز و مطلبی (۱۳۹۶) در «بررسی دیدگاه‌ها درباره کیستی خلیفه و مستخلف عنه در عبارت 'إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً'» صرفاً به بیان نظرات مختلف بدون ذکر دلایل آن‌ها اکتفا کرده‌اند و حتی اشاره‌ای به نظر تفسیری علامه طباطبایی ندارند. شجاعی (۱۳۹۳) در «انسان و خلافت الهی» پس از بیان نظرات مختلف در مورد کیستی خلیفه بدون ذکر دلیل صرفاً به بیان نظر و دلایل آیت الله جوادی در مورد عمومیت خلافت می‌پردازد. سپس به همین منوال، نظرات مختلف در مورد کیستی مستخلف عنه را ذکر می‌کند و با بیان چهار دلیل به نقل از استاد جوادی دیدگاه جانشینی از خدا را ترجیح می‌دهد. میربلوکی (۱۳۹۸) در رساله تحلیل تطبیقی آرای مفسران در خصوص خلافت الهی انسان و لوازم معرفتی آن به کیستی مستخلف عنه و خلیفه پرداخته است و ضمن بیان نظرات مختلف و دلایل مفسران، به نقد هر یک از آنها می‌پردازد، اما کاری به مقایسه و سنجش و داوری بین آنها ندارد. علیزاده (۱۳۸۸) در پایان‌نامه نقد و بررسی آرای مفسرین پیرامون آیه خلافت انسان صرفاً به بیان و ارزیابی نظرات مختلف در مورد کیستی خلیفه و مستخلف عنه اکتفا کرده و درصدد بررسی تطبیقی نظراتشان برنیامده است.

به نظر می‌رسد از زاویه نگاه این مقاله، که معطوف به مقایسه و بررسی تطبیقی میان نظر تفسیری این دو مفسر برجسته معاصریا وجود داشتن اشتراک در روش تفسیری (قرآن به قرآن) می‌باشد، تاکنون اثری نگاشته نشده است؛ از این رو بحث و بررسی نظر تفسیری آن دو از حیث نشان دادن نقاط قوت و ضعف استدلال‌هایشان در برداشت از این آیه ۳۰ سورة بقره لازم و مفید می‌نماید.

هدف و روش پژوهش

این تحقیق درصدد تبیین دیدگاه این دو مفسر و ارزیابی و بیان نقاط اشتراک و افتراق آن دو و ارزیابی و قضاوت درباره آنها است. به این منظور، پس از بررسی مفاهیم کلیدی بحث، ابتدا دیدگاه علامه طباطبائی در مورد کیستی خلیفه و مستخلف عنه و دلایل او در این باره بیان می‌شود و در محور دوم دیدگاه جناب صادقی تهرانی و ادله او را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در محور سوم به مقایسه این دو نظر و بیان نقاط اشتراک و افتراق آنها می‌پردازیم و در پایان به ارزیابی و داوری بین این دو دیدگاه خواهیم پرداخت.

مفاهیم

پیش از ورود به بحث، ایضاح مفاهیم اصلی بحث ضروری است:

خلافت و خلیفه

خلافت از ریشه «خ ل ف» است. براساس گزارش خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق)، این ماده در معانی «بعد چیزی واقع شدن، پشت سر و مؤخر از کسی یا چیزی، جانشینی، تغیر، مخالفت کردن، خلف وعده کردن» به کار رفته است (ج ۴، صص ۲۶۵-۲۶۸). ابن فارس (۱۴۰۴ ق) برای این ماده سه اصل معنایی ذکر کرده است که عبارت‌اند از: «جانشینی و قرار گرفتن چیزی یا فردی به جای چیز یا فرد دیگر، پشت سر، تغیر» (ج ۲، ص ۲۱۰). مصطفوی (۱۴۳۰ ق)، از محققان معاصر، بر این باور است که می‌توان معانی سه‌گانه یادشده را به یک معنای اصلی برگرداند و در واقع این ماده یک اصل معنایی بیشتر ندارد که همان پشت سر کسی یا چیزی بودن، و به پشت سر درآمدن و به تعبیر فارسی «جانشینی» یا جانشین شدن است (ج ۳، ص ۱۲۲).

به نظر می‌رسد معنای جانشین شدن برگشت به معنای پشت سر آمدن دارد، چون لازم معنای «پشت سر آمدن» جانشین شدن چیزی با چیز دیگر است، ولی برگرداندن معنای تغیر به این معنا تکلف است؛ از این رو باید گفت ماده «خ ل ف» دو اصل معنایی دارد: «پشت سر، تغیر». خلافت از اصل معنایی اول بوده و معنای مصدری آن «به پشت سر کسی درآمدن» است که با توجه به قصد فاعلی شخص دوم به جانشین شدن او از دیگری در امری می‌انجامد.

واژه خلیفه از خلافت اخذ شده است. خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق) در توضیح معنای این واژه می‌گوید: «خلیفه کسی است که جای فرد قبلی نشسته و مقام او را صاحب شده است» (ج ۴، ص ۲۶۷). اگر این معنا را کنار معنایی که راغب (۱۴۱۲ ق) برای خلافت ذکر کرده است قرار دهیم (ج ۱، ص ۲۹۴) می‌توان نتیجه گرفت، خلیفه به معنای کسی است که به پشت سر دیگری درآمده و جای او می‌نشیند و عهده‌دار منصب یا شئون او در غیاب وی یا پس از مرگش یا به‌خاطر ناتوانی و یا به‌خاطر شرافتش می‌گردد.

مستخلف‌عنه

ماده «خ ل ف» در هیئت استفعال (استخلاف) به معنای خلیفه و جانشین قراردادن است. برخی از لغویان تصریح کرده‌اند که تخلیف و استخلاف (خلفته و استخلفته) به معنای خلیفه و جانشین قرار دادن دیگری به‌جای خود است (فیومی، ۱۴۱۴ ق، ماده خلف). با این توضیح به کسی که چیزی را جانشین چیز دیگر قرار می‌دهد «مستخلف» به کسی یا چیزی که دیگری جانشینش شده «مستخلف‌عنه»، به چیزی که جانشین شده «مستخلف» و به کاری یا چیزی که جانشینی نسبت به آن تحقق پذیرفته «مستخلف‌فیه» اطلاق می‌شود.

دیدگاه علامه طباطبایی در مورد کیستی خلیفه و مستخلف‌عنه

علامه طباطبایی مراد از خلیفه در آیه ۳۰ سورة بقره را نوع انسان و مستخلف‌عنه این خلافت را خدای متعال می‌داند. در ادامه به تبیین این نظر و دلایل آن می‌پردازیم.

کیستی خلیفه

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) خلافت مذکور در آیه ۳۰ سورة بقره را مختص شخص آدم (ع) ندانسته، بلکه فرزندان او را نیز در این مقام با او مشترک می‌داند. وی بر این اساس تعلیم اسماء را نیز مربوط به نوع انسان می‌داند و می‌نویسد:

خداوند متعال علم به اسماء را در انسان به ودیعه گذاشته، به‌گونه‌ای که آثار آن به تدریج و به‌طور دائم از این نوع موجود سر می‌زند، هرگاه در مسیر هدایت قرار گرفت می‌تواند آن ودیعه را از قوه به فعل در آورد.

(ج ۱، ص ۱۱۶)

از این کلام چنین برداشت می‌شود که از نظر او مراد از خلیفه نوع انسان است. وی دو دلیل بر این مدعا اقامه کرده است.

دلیل اول طباطبایی (۱۳۹۰ ق) این است که خدای متعال، در پاسخ به کلام ملائکه مبنی بر موضوع فساد و خونریزی این خلیفه در زمین، آن را از وی نفی نکرده و نفرموده خلیفه‌ای که من در زمین قرار می‌دهم خونریزی و فساد نخواهد کرد و از سویی دیگر نیز ادعای فرشتگان مبنی بر تسبیح و تقدیس خویش را انکار ننموده، بلکه آنان را در این ادعای خود تصدیق هم فرموده است و در عوض مطلب دیگری عنوان نموده است و آن اینکه در این میان مصلحتی هست که ملائکه قادر بر ایفای آن نیستند و نمی‌توانند آن را تحمل کنند، ولی این خلیفه قادر بر تحمل و ایفای آن است. پس باید مراد از خلیفه نوع انسان باشد، نه فقط شخص آدم (ع)؛ چراکه ایشان پیامبر است و فساد و خونریزی هم در مورد ایشان ممتنع است، اما با این وجود خداوند در پاسخ ملائکه این امور را از خلیفه نفی نموده است. دلیل دومی که طباطبایی (۱۳۹۰ ق) بر عدم اختصاص خلافت به شخص حضرت آدم (ع) ذکر می‌کند آن است که به نظر وی، از آیاتی مانند «إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ» (اعراف: ۶۹) و «ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ» (یونس: ۱۴) و «وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ» (نمل: ۶۲) عمومیت خلافت و در نتیجه خلافت نوع انسانی استفاده می‌شود.

کیستی مستخلف‌عنه

علامه طباطبایی مستخلف‌عنه در آیه شریفه را خداوند متعال می‌داند. شواهد و دلایلی که از کلام وی بر این مطلب استفاده می‌شود به شرح ذیل است.

دلیل یکم: لازمه کلام فرشتگان در اظهار لیاقت برای خلافت الهی. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) می‌نگارد مآل این کلام فرشتگان که گفتند «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ» به این معنا است که جعل خلیفه تنها به این منظور است که آن خلیفه با تسبیح و حمد و تقدیس زبانی و وجودی‌اش نمایانگر خدا باشد، درحالی‌که زندگی زمینی اجازه چنین امری را به او نمی‌دهد، بلکه، برعکس، او را به‌سوی فساد و شر سوق می‌دهد. به‌علاوه از این کلام آنان برداشت می‌شود که وقتی غرض از جعل خلیفه در زمین تسبیح و تقدیس به این معنا باشد، این غرض از تسبیح و حمد و تقدیس خود ما حاصل است؛ ازاین‌رو خلیفه‌های تو ما هستیم و یا پس ما را خلیفه خودت قرار ده (ج ۱، ص ۱۱۵). به عبارت دیگر، از این کلام فرشتگان به دست می‌آید که آنان هدف از جعل خلیفه را تسبیح و تقدیس الهی می‌دانستند و ازاین‌رو به‌جهت حاصل بودن این غرض به‌واسطه تسبیح‌گو بودنشان خود را

لایق این خلافت می‌دیدند. لازم است به این بیان اضافه کنیم اگر این جانشینی جانشینی از غیر خدا می‌بود، چه ارتباطی با تسبیح و تقدیس الهی داشت و معنا نداشت که فرشتگان برای آن اظهار لیاقت نمایند.

دلیل دوم: تناسب نداشتن تعلیم اسماء به آدم به مثابه معیار شایستگی برای جانشینی موجودات دیگر. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) می‌گوید که سیاق کلام و گفتگوی خدا با فرشتگان در این آیه مشعر به این است که خلافت مذکور جانشینی خدا است، نه جانشینی موجود زمینی‌ای که قبل از انسان در زمین ساکن بوده و منقرض شده است. زیرا پاسخی که خدا برای نشان دادن لیاقت و شایستگی آدم نسبت به جانشینی به پرسش فرشتگان می‌دهد — که همان تعلیم اسماء به آدم (ع) است — با این احتمال سازگار نیست (ج ۱، ص ۱۱۵). به عبارت دیگر، اگر جانشینی موجود زمینی در آیه مطرح باشد، چه نیازی بود خدا در پاسخ به ملائکه بر دارا بودن علم اسماء توسط حضرت آدم تأکید کند. جانشینی موجودات زمینی چه ارتباطی با علم الاسماء دارد؟ آیا معیار جانشینی موجودات زمینی علم به اسماء است یا جانشینی خدا؟

دیدگاه صادقی تهرانی در مورد کیستی خلیفه و مستخلف‌عنه

صادقی تهرانی خلیفه مذکور در آیه ۳۰ سورة بقره را نوع انسان و مستخلف‌عنه این خلافت را انسان‌های پیشین می‌داند. در ادامه به تبیین نظر و دلایل او می‌پردازیم.

کیستی خلیفه

صادقی تهرانی (۱۴۰۶ ق) خلیفه مذکور در آیه ۳۰ سورة بقره را نوع انسان می‌داند، اما به‌طور صریح دلیلی بر این نظر در کلامش ذکر نشده است. او در بیان سرّ تعبیر «ربک» به جای «رب العالمین» در این آیه، حضرت محمد (ص) را در میان فرزندان حضرت آدم (ع) خلیفه اعظم بیان می‌نماید (ج ۱، ص ۲۷۹). ظاهراً از کلام وی چنین استفاده می‌شود که چون در آیات دیگر، مانند آیه ۶۹ اعراف و ۱۴ یونس و ۶۲ نمل، صحبت از جانشینی انسان از انسان‌های دیگر می‌باشد، به این قرینه در آیه موردبحث نیز علاوه بر حضرت آدم و همسرش که مصداق اول این خلیفه می‌باشند فرزندان ایشان هم بعد از آنان مصادیق بعدی هستند (ج ۱، ص ۲۸۲).

کیستی مستخلف‌عنه

صادقی تهرانی جانشینی انسان از خداوند را امری محال دانسته، دلایلی را بر این مطلب اقامه می‌کند. او بعد از آنکه به گمان خود اثبات می‌کند مقصود از جانشینی انسان نه در آیه خلافت (بقره: ۳۰) و نه در هیچ آیه دیگر جانشینی خداوند نیست، جانشینی انسان از فرشتگان و جنیان را نیز نفی می‌کند و مراد از این جانشینی را جانشینی انسان از انسان‌های پیشین می‌داند — به این معنی که قبل از حضرت آدم و نسل امروز بشر، نسل‌های دیگری از بشر بوده‌اند که آدم (ع) و نسل امروز بشر جانشین آنها شده‌اند. او بر این مدعا پنج دلیل اقامه کرده است.

دلیل یکم. خلیفه از خلف و به این معنا است که موجودی بعد از موجود دیگر بیاید و در اصل وجود یا صفات و افعال جایگزین او شود (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۲۸۰). به علاوه جانشینی شرایط و زمینه‌هایی چون سنخیت و همگونی و عدم توانایی مستخلف‌عنه و یا بالأخره مرگ و نابودی او را می‌طلبد (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۴۹)، به‌ویژه که «ة» در «خلیفة» برای مبالغه است، بدین معنی که این جانشین با تلاش تمام برای جانشینی از مستخلف‌عنه بکوشد، که در این میدان برابر او، یا کمتر از او، یا اینکه، مانند اینجا، بیشتر از او جانشین او باشد (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۲۸۰).

دلیل دوم. صادقی تهرانی (۱۴۰۶ ق) خلافت به معنای جانشینی از خدا را حتی از پیامبران الهی نفی کرده، می‌نویسد: «لیس الرسل إلا مبلغین عن الله، لا خلفاء أو وكلاء أو نواب عن الله!». وی در توجیه تعبیر «خلیفة الله» درباره پیامبران الهی در برخی روایات می‌نگارد: «در روایاتی هم که پیامبرانی به‌عنوان 'خلیفة الله' آمده‌اند، بدین معناست که خدا آنان را پس از انبیاء و رسولان پیشین جانشینان آنان در نبوت و رسالت مقرر فرموده است، نه اینکه اینان جانشینان خدا باشند.»

دلیل سوم. در آیه شریفه تعبیر «خلیفة» آمده نه «خلیفتی» و حتی اگر «خلیفتی» هم ذکر شده بود، به معنای جانشین ذات و صفات و افعال ربوبی نبود و می‌بایست آن را بر معنای جانشینی خدا حمل نکرده و تأویلش کنیم، همانند تعبیر «روحی» در «نفخت فیه من روحی». اگر در این آیه تعبیر «خلیفتی» آمده بود، همچون تعبیر «روحی، خلقی و...» می‌بود که مضاف هرگز سنخیتی با خدا، که مضاف‌الیه است، ندارد، و این کلمات متشابه با «لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ» پاسخ داده می‌شوند (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۵۰).

دلیل چهارم. در قرآن هیچ تصریح و حتی اشاره‌ای به خلافت الهی انسان وجود ندارد و آنچه مطرح است جانشینی انسان‌ها از یکدیگر است. آری این جانشینی گاه جانشینی خاص است، یعنی درباره همه مردم مطرح نیست، مانند جانشینی پیامبران الهی از یکدیگر و گاه جانشینی عمومی است، یعنی جانشینی هر نسلی به جای نسل دیگر. اما به جهت اینکه جاعل این جانشینی در هر دو شق آن خداوند است، در آیه مورد بحث تعبیر به خلیفه الله شده است. آیاتی مثل آیه ۲۶ سورة صاد بیانگر خلافت خاص و آیاتی مانند آیه ۱۶۵ سورة انعام و آیه ۶۲ سورة نمل بیانگر این جانشینی عمومی است (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۲۸۱).

دلیل پنجم. مخاطب خداوند در آیه مورد بحث فرشتگان اند؛ از این رو در مرحله اول همان‌ها باید معنای «خلیفه» را بفهمند و اگر به فرض محال از این تعبیر جانشینی خدا را فهمیده بودند، طرح این سؤال که «آیا مفسدان و خونریزان را جانشین خود قرار می‌دهی؟!» خیلی بی جا بود، زیرا کم اعتقادترین و کم خردترین افراد نسبت به خدا (مانند مشرکان) نیز از جانشین خدا هرگز چنین تصور پلیدی را ندارند، حال آنکه این فرشتگان، براساس آیات قرآن کریم، معصوم‌اند! (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۵۰).

مقایسه و سنجش دیدگاه علامه طباطبایی و صادقی تهرانی

وجوه تشابه

در مورد کیستی خلیفه، این دو مفسر هم نظر بوده و خلیفه را نوع انسان می‌دانند. صادقی تهرانی در این باره به طور صریح دلیلی اقامه نکرده است، اما با دقت در کلام او می‌توان قرینیت آیاتی مانند آیه ۶۹ اعراف و آیه ۶۲ نمل در استفاده عمومیت خلافت از آیه ۳۰ بقره را به عنوان دلیل بیان نمود، هر چند توجه او به این آیات بیشتر برای بیان کیستی مستخلف عنه بوده است. علامه طباطبایی نیز برای اثبات عمومیت خلافت به این آیات استناد نموده‌اند. باید توجه داشت آیات مورد استناد ظهوری قوی در جانشینی نسل‌های انسان از یکدیگر دارد و قرینه‌ای برخلاف این ظهور در کلام موجود نیست؛ از این رو علامه طباطبایی، که مستخلف عنه را خدا می‌داند، نمی‌تواند به این آیات برای اثبات مدعای خویش استناد نمایند. اما صادقی تهرانی که خلافت در آیه ۳۰ بقره را، همانند این آیات، جانشینی انسان‌ها از یکدیگر می‌داند نیز نمی‌تواند به این آیات استناد نماید، زیرا با توجه به قرینه سیاق آیه ۳۰ سورة بقره، این آیه ظهور

در خلافت الهی دارد و زمانی آیات قرآن به عنوان قرینه منفصله در فهم آیه‌ای دیگر مؤثر است که میان آنها ارتباط محتوایی وجود داشته باشد.

وجوه افتراق

علامه طباطبایی، براساس قرینه سیاق و تحلیل گفتگوی خدا با فرشتگان، مستخلف‌عنه در آیه ۳۰ سوره بقره را خداوند می‌داند. از نظر ایشان، سیاق آیات ۳۰ تا ۳۳ سوره بقره با احتمال جانشینی غیر خدا سازگار نیست. اما صادقی تهرانی براساس تحلیل لغوی واژه خلیفه لازمه جانشینی خدا را غایب بودن او از صحنه تدبیر عالم یا ناتوانی وی در این امر می‌داند که با توجه به آیات قرآن لازمه باطلی است. از طرفی از نظر او برای جانشینی باید میان خلیفه و مستخلف‌عنه سنخیت و همانندی وجود داشته باشد که طبق آیاتی مثل «لیس کمثله شیء» هیچ موجودی حتی اشرف مخلوقات و به تعبیر خود او خلیفه اعظم یعنی حضرت محمد (ص) نیز چنین سنخیتی را با خداوند متعال ندارد.

ارزیابی و داوری

در این محور، ابتدا، ادله هریک از دو مفسر را بر مدعایشان بررسی و ارزیابی می‌کنیم و سپس درباره صحت و سقم و اعتبار نظر آنها و یا ترجیح یکی بر دیگری داوری خواهیم کرد.

بررسی و ارزیابی ادله طباطبایی

۱. بررسی دلایل طباطبایی در مورد کیستی خلیفه

دلیل اول علامه طباطبایی بر خلافت نوع انسان دلیل متقنی به نظر می‌رسد، اما در مورد دلیل دوم و استناد او به آیات مذکور برای عمومیت خلافت و در نتیجه خلافت نوع انسانی باید گفت وجه این استشهاد در کلام او روشن نیست. ظاهر آیه ۶۹ اعراف این است که نجات‌یافتگان، یعنی نوح و کسانی که به وی ایمان آوردند، جانشین کسانی شدند که از بین رفتند و جانشینی خدا در آیه مدنظر نیست و قرینه‌ای برخلاف این ظهور وجود ندارد. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) خود نیز ذیل این آیه شریفه بر این مطلب اذعان دارند (ج ۱۰، ص ۱۰۳). در آیه ۱۴ سوره یونس، با لحاظ سیاق آن، از جانشین قرار دادن انسان‌های موجود در زمین از انسان‌های پیشین و اقوامی که در زمین هلاک شده‌اند سخن گفته رفته است و در پایان به سنت امتحان اشاره شده و بیان گردیده که فعلاً فرصت زندگی و بهره‌مندی از مواهب الهی در زمین در اختیار شما قرار دارد تا روشن شود چگونه عمل می‌کنید. ظاهر این آیه نیز بیانگر جانشینی از خدا نیست،

بلکه این جانشینی جانشینی قوم یا گروه حاضر از قوم هلاک‌شده گذشته است و انسان‌های موجود جانشین در بهره‌مندی از زمین و مواهب الهی در کره خاکی هستند. ظاهراً مراد از خلافت در آیه ۶۲ سوره نمل نیز به قرینه آیات دیگری که در آنها خلافت انسان در زمین از انسان‌های دیگر با تعبیر «خلائف فی الارض» و «خلائف الارض» مطرح شده است جانشینی از خدا نمی‌باشد.

با توجه به توضیحات فوق، به نظر می‌رسد منظور علامه طباطبایی این نیست که چون در آیات مذکور خلافت از خدا مدنظر است و چون این خلافت با تعبیر «کم» بیان شده، اختصاص به حضرت آدم ندارد، بلکه او می‌فرماید همان‌گونه که در این آیات از ضمیر «کم» نوع انسان مدنظر است و جانشینی افراد خاصی از انسان مراد نیست، در آیه ۳۰ سوره بقره نیز مراد از خلیفه نوع انسان بوده و حضرت آدم مصداق اول آن است. بنابراین اگر طباطبایی برای تأیید خلافت الهی به این آیات استشهاد کرده باشد، پذیرفتنی نیست؛ ولی اگر برای تأیید خلافت نوعیه با توضیح فوق به این آیات استناد کرده باشد، مورد قبول اما نارسا است.

۲. بررسی دلایل علامه طباطبایی در مورد کیستی مستخلف عنه

همان‌طور که ذکر شد، دلیل یکم علامه طباطبایی بر خلافت الهی آن است که لازمه کلام فرشتگان در گفتگو با خدا اظهار لیاقت آنان برای خلافت الهی است، نه خلافت موجودات دیگر. طبق این بیان طباطبایی، فرشتگان مدعی خلافت الهی بودند، درحالی‌که براساس آیات قرآن، آنان معصوم و مطیع محض امر الهی هستند و جاه‌طلبی و مقام‌خواهی از آنان دور است؛ ازاین‌رو باید به نحوی این امر را توجیه نمود. شاید بتوان براساس روایتی که از حضرت علی (ع) در تحف العقول نقل شده است این جاه‌طلبی فرشتگان را به خاطر حسد غفلت نسبت به آدم (ع) دانست که طبق بیان آن حضرت قبیح و منافی با عصمت آنان نیست (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق، ص ۳۷۱).

دلیل دوم او آن است که خدا در پاسخ فرشتگان برای نشان دادن لیاقت آدم (ع) بر علم او به اسماء تأکید می‌کند که این امر با جانشینی موجودات دیگر تناسبی ندارد، بلکه از این بخش کلام خدا با فرشتگان به دست می‌آید لازمه جانشینی از خدا علم به اسماء است، نه جانشینی موجودات دیگر. برای توضیح بیشتر این دلیل باید گفت پس از اینکه ملائکه با جمله «نحن نسبح بحمدک و نقدس لک» ادعای شایستگی برای مقام خلافت کردند و اذعان کردند که آدم این شایستگی را ندارد، خداوند اسماء را به آدم آموخت و در مورد این اسماء از ملائکه پرسید و آنها

اظهار بی‌اطلاعی کردند و چون از آدم پرسید و او جواب داد به این وسیله لیاقت آدم برای این مقام و عدم لیاقت فرشتگان را به او ثابت نمود. از این سیاق به دست می‌آید لازمه رسیدن به مقام خلافت علم به اسماء است (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۱۱۶). ادامه پرسش خداوند از فرشتگان — «إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» — مؤید همین دلیل است و اشعار دارد بر اینکه ملائکه چیزی را ادعا کرده‌اند که لازمه‌اش داشتن علم به اسماء است. اگر خلافت موردنظر جانشینی از غیر خدا می‌بود، چه نیازی بود خدا برای اثبات لیاقت آدم و عدم لیاقت فرشتگان از آنان در مورد اسماء سؤال کند و به آنها بگوید اگر در ادعای خود مبنی بر لیاقت بیشتر به جانشینی صادق هستید، به من از این اسماء خبر دهید.

بررسی دلایل صادقی تهرانی در مورد کیستی خلیفه و مستخلف‌عنه

استناد به آیات ۶۹ اعراف و ۱۴ یونس و ۶۲ نمل به‌عنوان دلیل در مورد کیستی خلیفه به‌طور غیرصریح از کلام صادقی تهرانی استفاده می‌شود. شاید مراد او قرینیت این آیات نسبت به آیه ۳۰ سوره بقره در فهم مراد از خلیفه باشد — به این بیان که چون آیات مذکور بیانگر جانشینی نسل‌های مختلف انسان از یکدیگر است، وقتی این آیات را در کنار آیه ۳۰ سوره بقره در نظر بگیریم، مفاد مجموعی این آیات خلافت نوع انسان خواهد بود. ارتباط محتوایی آیات شرط مهم قرینیت آیات قرآن در تفسیر است، حال‌آنکه ارتباط محتوایی آیات مورد استناد او با آیه ۳۰ سوره بقره اشکال دارد. به عبارت دیگر، برخلاف آنکه صادقی تهرانی جانشینی در این آیات را با جانشینی در آیه ۳۰ سوره بقره یکی می‌داند، این مطلب پذیرفتنی نیست و قرائنی برخلاف آن وجود دارد.

از کلام صادقی تهرانی پنج دلیل در مورد عدم جانشینی انسان از خدا استفاده می‌شود که یک‌به‌یک آنها را بررسی می‌کنیم. او براساس تحلیل لغوی ماده خ ل ف بر لوازم باطل جانشینی از خدا و عدم سنخیت انسان با خدا به‌عنوان دلیل یکم اشاره می‌نماید. با توجه به مفهوم لغوی خلیفه، خلافت به معنای نیابت از دیگری یا به‌خاطر مرگ منوب‌عنه است یا به‌خاطر عدم حضورش، یا به‌خاطر ناتوانی‌اش و یا به‌خاطر شرافت مستخلف (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۲۹۴). بر این اساس، برای خلافت و جانشینی لازم نیست حتماً مستخلف‌عنه از بین رفته یا از صحنه غایب باشد. بنابراین گاه خلافت نشانگر شرافت مستخلف‌عنه است، نه ناتوانی و اموری از این دست که در مورد خداوند صادق نیست.

اینکه لازم است بین مستخلف‌عنه و خلیفه‌سنخیتی وجود داشته باشد سخن صحیحی است، ولی برای تعیین این سنخیت باید به این امر توجه کنیم که خلیفه در چه چیزی جانشین شده است و سنخیت باید به تناسب آن جهت باشد، نه به طور مطلق و از همه جهات. مثلاً، اگر کسی دیگری را جانشین خویش در حسابرسی مالی قرار می‌دهد، باید جانشینش در امر حسابرسی دستی داشته باشد تا بتواند به نیابت از مستخلف‌عنه آن کار را انجام دهد، نه در سایر ویژگی‌های مستخلف‌عنه.

وقتی کسی دیگری را جانشین خویش در امری قرار می‌دهد، لازم نیست حتماً جانشین در آن امر از مستخلف‌عنه بالاتر باشد، بلکه تساوی هم کافی است؛ و بلکه پایین‌تر هم باشد، منافاتی با جانشینی ندارد — مانند اینکه کسی به خاطر مصلحتی یا به خاطر ضرورت فردی را جانشین خود قرار دهد که از خودش در امر محول‌شده ضعیف‌تر است. بنابراین برای اینکه انسان جانشین خداوند باشد، لازم نیست همانند خداوند موجودی مستقل باشد؛ بلکه اگر جانشینی در فعل و کاری مانند تصرف در زمین باشد، لازم است خداوند ابزار و توان لازم برای این کار را برای او فراهم آورد. پس مشکلی ندارد خداوند به انسان توانمندی‌ها و ابزار لازم را بدهد و مثلاً آبادانی زمین را به وی بسپارد.

اینکه جانشین باید حداکثر تلاشش را به کار گیرد تا آنچه را که در آن جانشین شده (مستخلف‌فیه) به درستی به منصف ظهور رساند امری مطلوب و لازم است. البته این به معنای مسابقه در همانند شدن با مستخلف‌عنه در هر جهتی و رسیدن به جایگاه او نیست؛ اگر این جانشینی در یک فعل خاص مانند داوری به حق است، باید تمام تلاشش را به کار گیرد که داوری‌هایش به حق باشد و اگر این خلافت مطلق است و تلاش همه‌جانبه در آیینۀ تمام‌نمای مستخلف‌عنه بودن را می‌طلبد، باید تلاش کند افعال و صفاتش هرچه بیشتر رنگ مستخلف‌عنه را داشته باشد.

صادقی تهرانی (۱۴۰۶ ق) بعد از بیان مطالب مذکور می‌نویسد:

پس آیا قطعاً این انسان جانشین خداست؟ و خداوند را در الوهیتش بر روی زمین جانشینی می‌کند؟ گویا خدا از زمین غایب است و انسان جانشین و نماینده‌ای برای او در زمین. «وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ» [زخرف: ۸۴؛ ترجمه: و اوست کسی که در آسمان خداست و در زمین خدا]؛ پس چرا خلافت روی زمین؟ درحالی‌که حکم در زمین از آن اوست، همان‌گونه که حکم در آسمان از آن اوست. (ج ۱، ص ۲۸۰)

باید پرسید آیا لازمه مقام خلافة‌اللهی این است که جانشین مقام الوهیت داشته باشد؟ و آیا لازمه جانشین خدا بودن غیبت خداوند از زمین است؟ الوهیت بلکه ربوبیت مخصوص خداوند است، ولی این منافاتی ندارد که خداوند تدبیر بخشی از هستی را به اذن خویش در اختیار دیگری نهد. مثلاً، خداوند حق حکومت و حق تصرف دارد، ولی به اذن خود حق حکومت را به دیگری دهد و خود مستقیماً اعمال حاکمیت نکند، بلکه از طریق واسطه آن را اعمال نماید. آیا «لا حکم الا لله» با اینکه خداوند مقام حکومت را به کسی واگذار کند و او را جانشین خود در این امر نماید منافات دارد؟

دلیل دوم او توجیه اطلاق عنوان «خلیفة‌الله» بر انبیای الهی است. گویا او مقام رسولان الهی را منحصر در تبلیغ می‌بیند، درحالی که خدای متعال می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا» (نساء: ۶۴) و قطعاً مقام مطاع بودن غیر از تبلیغ است. پیامبر فقط وظیفه رساندن را ندارد، بلکه وظیفه اجرا را هم دارد و برای اجرای احکام اجتماعی اسلام همانند قوانین جزایی و کیفری راهی جز تشکیل حکومت نیست. از سوی دیگر، این اطاعت که در آیه مطرح شده شامل احکام حکومتی رسولان الهی نیز می‌شود. در آیه بعد، خداوند شرط ایمان را حکم قرار دادن پیامبر اعظم (ص) در اختلافات و پذیرش داوری‌های آن حضرت معرفی کرده می‌فرماید: «فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (نساء: ۶۵). حال باید پرسید آیا داوری کردن شأنی از شئون حکومت نیست و آیا داوری کردن همان شأن تبلیغ و رساندن احکام است؟

درباره توجیه او در خصوص به کار رفتن تعبیر «خلیفة‌الله» برای پیامبران الهی و ائمه طاهرین در روایات (برای دیدن این روایات بنگرید به قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۶؛ راوندی، ۱۴۰۹، ق، صص ۳۵-۳۸؛ صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱، صص ۱۰۴-۱۰۶؛ نعمانی، ۱۴۲۶، ق، ص ۱۱۶؛ ابن شاذان، ۱۴۰۷، ق، صص ۱۵ و ۱۲۶؛ رضی، ۱۴۱۴، ق، ص ۴۹۷) هم باید گفت اول آنکه، تعبیر خلیفة‌الله ظاهر بلکه نص در این است که فرد جانشین خداست، نه جانشین رسولان پیشین. دوم آنکه، درباره اولین پیامبر الهی که پیامبری پیش از او نبوده چه باید گفت؟ او جانشین کدام پیامبر است؟

صادقی تهرانی بر عدم ذکر «خلیفتی» به جای «خلیفه» در آیه، به عنوان دلیلی دیگر بر خلافت غیر خدا، تأکید می نماید و حتی در صورت وجود این تعبیر نیز، به جهت لوازم باطلی که از تحلیل معنای خلافت در مورد خدا به دست می آید، قائل به توجیه و تأویل آن است. برخلاف نظر او، برای ظهور آیه در مستخلف عنه بودن خداوند همین که نفرمود خلیفه از سوی چه کسی است و مطلق گذاشته شد کافی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۸۳). اما این که صادقی می گوید اگر در آیه تعبیر «خلیفتی» هم بود، می بایست آن را مانند تعبیر «روحی» توجیه کنیم، توجیه و تأویل آیه در صورتی موجه است که دلیل قطعی برخلاف ظاهر آیه داشته باشیم و در مانند تعبیر «نفخت فیه من روحی»، چون مستلزم ترکیب در خداوند است، که امری محال است، نفخ روح را به معنای آفریدن روح می گیریم، ولی در مورد تعبیر «خلیفتی» چنین محذوری وجود ندارد.

دلیل دیگر او مبنی بر اینکه هیچ تصریح و حتی اشاره ای در قرآن به جانشینی از خدا وجود ندارد ادعایی بی دلیل و نادرست است؛ زیرا، اولاً، آیه «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ» (ص: ۲۶)، برخلاف آنچه او مطرح می کند، ظهور در جانشینی حضرت داوود از خدای متعال در حکم و قضاوت میان مردم دارد. ثانیاً، در آیه مورد بحث (آیه ۳۰ سورة بقره) نیز شواهد و قرآنی بر اینکه جانشینی از خدا مراد است وجود دارد. در دلیل آخر، صادقی تهرانی بر فهم فرشتگان به عنوان مخاطب کلام خدا تأکید کرده و پرسش او از افساد و خونریزی خلیفه را در صورت خلافت از خدا متناسب با این فهم نمی داند. اگر طبق بیان ایشان، فرشتگان از این کلام خدا که فرمود: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» جانشینی غیر خدا را فهمیده بودند، چرا با تعبیر «و نحن نسبح بحمدك و نقدر لك» نسبت به این مقام اظهار لیاقت نمودند!

داوری بین آرای دو مفسر

پس از بررسی و ارزیابی ادله این دو مفسر، به داوری بین نظرات آن دو می پردازیم. دلیل یکم علامه طباطبایی در مورد عمومیت خلافت و خلیفه بودن نوع انسان دلیل متقنی است؛ اما دلیل دوم او، که از کلام صادقی تهرانی نیز به طور غیر صریح استفاده می شود، یعنی استناد به آیات ۶۹ اعراف و ۱۴ یونس و ۶۲ نمل، در اثبات این مطلب نارسا به نظر می رسد، ولی می توان دلایل دیگری را بر خلافت نوع انسان اقامه نمود. آیه ۲۹ سورة بقره — «هُوَ الَّذِي خَلَقَ

لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» — بیانگر امتنان الهی بر نوع انسان است. آیه سی‌ام نیز، که معطوف به این آیه است، در همین سیاق بیانگر خلافت نوع انسان می‌باشد؛ از این رو در کلام اعتراضی فرشتگان مراد از «من یفسد» شخص حضرت آدم نیست. به علاوه، به قرینه مقابله «من یفسد» با «نحن نسبح» افساد یک نوع در مقابل اصلاح نوع دیگر از موجودات، یعنی فرشتگان، به دست می‌آید، نه افساد فردی از افراد یک نوع و لازمه‌اش آن است که خلافت مجعول نیز برای همان نوع باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۴۲).

در آیات ۳۰ تا ۳۳ سوره بقره، لیاقت حضرت آدم برای خلافت و ظرفیت وجودی او برای تحمل اسماء بیان شد و به این وسیله زمینه خضوع فرشتگان در برابر او فراهم گردید. از این رو آیه ۳۴ بیانگر امر خداوند به فرشتگان برای سجده به آدم (ع) است. آیه ۱۱ سوره اعراف همین جریان سجده فرشتگان برای آدم (ع) را بیان می‌نماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ». خطاب خداوند در صدر این آیه خطاب به عموم آدمیان و متوجه نوع انسان و خطابی امتثالی است؛ از این رو سجده فرشتگان در حقیقت خضوع برای نوع انسان بوده و آدم (ع) به عنوان نمونه کامل انسانیت و به منزله نماینده از طرف تمام افراد انسان مسجود فرشتگان قرار گرفته است. بنابراین، به قرینه این آیه، می‌توان گفت در آیه ۳۰ بقره نیز مراد از خلیفه نوع انسان می‌باشد. با توجه به اشکالاتی که در ارزیابی دلایل پنج‌گانه صادقی تهرانی بر خلافت غیرالهی بیان شد، دلایل او بر اثبات این امر نارسا است، اما دلایل علامه طباطبایی در مورد خلافت الهی متقن است. البته، شواهد دیگری نیز بر خلافت الهی از تحلیل این آیه قابل استفاده است که عبارت‌اند از:

۱. ظهور «انی جاعل فی الارض خلیفه»: خداوند به فرشتگان فرمود: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً»، و نفرمود چه کسی را خلیفه قرار می‌دهد. چنین عبارتی ظهور در این دارد که خلیفه جانشین خود خدای متعال است. مثل اینکه رئیسی درباره کسی بگوید من فلانی را جانشین قرار می‌دهم، که عرفاً ظهور در این دارد که وی را جانشین خودش قرار می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۶۰؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۸۳).

۲. مقدمه بودن خلافت برای امر کردن فرشتگان به سجده: خداوند با بیان مقام خلافت انسان در صدد معرفی انسان و جایگاه وی به فرشتگان است تا برای دریافت امر سجده آماده شوند؛ پس خلافت مقدمه برای سجده است

و اگر مراد از این خلافت این باشد که انسان جانشین موجودات دیگری است یا مراد جانشینی انسان‌ها از یکدیگر باشد، نمی‌تواند چنین مقدمیتی داشته باشد و زمینه اطاعت امر به سجده را فراهم سازد (مصبح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۸۳). افزون بر قرینه متصله سیاق، که در دلایل و شواهد مذکور موردتوجه ویژه واقع شده است، روایاتی که از آدم (ع) تعبیر به «خليفة الله» می‌کنند (نک نعمانی، ۱۴۲۴ ق، ص ۱۱۶؛ ابن‌شاذان، ۱۴۰۷ ق، صص ۱۵ و ۱۲۶) و از انسان‌های کامل از ذریه او تعبیر به «خلفاء الله» (نک شریف رضی، ۱۴۱۴ ق، ص ۴۹۷) یا «خلفائي علي خلقي» (نک ابن‌بابویه، ۱۳۸۵، صص ۱۰۴-۱۰۶؛ قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۹ ق، صص ۳۵-۳۸) قرائن منفصله مؤید مستخلف‌عنه بودن خداوند است.

نتیجه‌گیری

علامه طباطبایی بر آن است که آیه ۳۰ بقره به دو دلیل بر خلافت انسان از خدا دلالت دارد: (۱) لازمه کلام فرشتگان در اظهار لیاقت برای خلافت الهی این امر است، (۲) تعلیم اسماء به آدم به مثابه معیار شایستگی برای خلافت با جانشینی موجودات دیگر تناسب ندارد. از نظر صادقی تهرانی، این آیه بر خلافت انسان از خدا دلالت ندارد. دلیل اصلی او آن است که لازمه جانشینی از خدا غایب بودن او از صحنه تدبیر عالم یا ناتوانی وی در این امر است و این لازم باطلی است. به علاوه برای جانشینی باید میان خلیفه و مستخلف‌عنه سنخیت و همگونی وجود داشته باشد که هیچ موجودی چنین سنخیتی را با خداوند متعال ندارد.

دلایل صادقی تهرانی بر خلافت غیرالهی نارسا است، اما دلایل علامه طباطبایی در مورد خلافت الهی متقن به نظر می‌رسد. شواهد دیگری بر خلافت الهی از تحلیل این آیه قابل استفاده است: ظهور «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» و مقدمه بودن خلافت برای امر به سجده فرشتگان. افزون بر قرینه متصله سیاق، که در دلایل و شواهد این دو مفسر موردتوجه ویژه قرار گرفته است، روایاتی که از آدم (ع) تعبیر به «خليفة الله» و از انسان‌های کامل از ذریه او تعبیر به «خلفاء الله» یا «خلفائي علي خلقي» می‌نماید، به عنوان قراین ناپیوسته مؤید مستخلف‌عنه بودن خداوند است.

در مورد کیستی خلیفه، این دو مفسر هم‌نظرند و خلیفه را نوع انسان می‌دانند. دلیل علامه طباطبایی بر این مدعا، عدم رد کلام ملائکه در مورد فساد و خونریزی خلیفه از سوی خدا و نیز عمومیت خلافت در آیاتی مثل آیه ۶۹

اعراف است. دلیل صادقی تهرانی هم به صورت تلویحی مشابه دلیل دوم طباطبایی است. دلیل یکم علامه طباطبایی بر خلافت نوع انسان دلیل متقنی به نظر می‌رسد، اما در دلیل دوم که از کلام صادقی تهرانی نیز به طور تلویحی استفاده می‌شود، وجه این استشهاد روشن نیست، زیرا این آیات ظهور در جانشینی انسان‌ها از انسان‌های دیگر دارند و قرینه‌ای هم برخلاف این ظهور موجود نیست. به نظر می‌رسد منظور علامه طباطبایی این نیست که چون در آیات مذکور خلافت از خدا مدنظر است و چون این خلافت با تعبیر «کم» بیان شده اختصاص به حضرت آدم ندارد، بلکه او می‌گوید همان‌گونه که در این آیات از ضمیر «کم» نوع انسان مدنظر است و جانشینی افراد خاصی از انسان مراد نیست در آیه ۳۰ بقره نیز مراد از خلیفه نوع انسان بوده و حضرت آدم مصداق اول آن است. بنابراین بر فرض که علامه برای تأیید خلافت الهی به این آیات استشهاد کرده باشد، پذیرفتنی نیست، ولی اگر برای تأیید خلافت نوعیه با توضیح فوق به این آیات استناد کرده باشد، پذیرفتنی اما نارسا است.

شاید مراد از استناد تلویحی صادقی تهرانی در مورد کیستی خلیفه به آیاتی مثل آیه ۶۹ سوره اعراف قرینیت این آیات نسبت به آیه ۳۰ بقره در فهم مراد از خلیفه باشد. در این صورت، باید گفت ارتباط محتوایی این آیات و آیه ۳۰ بقره، که شرط مهم قرینیت است، مورد اشکال است. ضمناً وجود سنخیت و همگونی میان خلیفه و مستخلف عنه لازم است، اما لازمه آن همگونی در الوهیت نیست، بلکه سنخیت فقط در مورد مستخلف فیه لازم است. در نهایت براساس ارزیابی این مقاله، دیدگاه علامه طباطبایی در موضوع متقن و اکثر استدلال‌های وی تمام است.

تعارض منافع

نویسندگان مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴ ق). تحف العقول (علی اکبر غفاری، مصحح). جامعه مدرسین.
 ابن شاذان، محمد بن احمد. (۱۴۰۷ ق). مائة منقبة من مناقب أمير المؤمنين و الأئمة (مدرسه امام مهدی علیه السلام، محقق و مصحح). مدرسة الإمام المهدی.
 ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۵). علل الشرائع. کتابفروشی داوری.

ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة (عبدالسلام محمد هارون، محقق و مصحح). مكتب الاعلام الاسلامی.

بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن (بنیاد بعثت واحد تحقیقات اسلامی، محقق). مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامية.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). تفسیر تسنیم، ج ۳ (احمد قدسی، محقق). نشر اسراء. دیرباز، عسگر؛ و مطلبی کربکندی، حسین. (۱۳۹۶). بررسی دیدگاه‌ها درباره کیستی خلیفه و مستخلف عنه در عبارت «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً». پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۳(۲)، ۷۳-۹۰.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2018.2721.1281>

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ القرآن. دارالقلم. رضوانی، علیرضا؛ و اکبریان، رضا. (۱۴۰۲). تبیین و تحلیل خلافت انسان در زمین با تکیه بر دیدگاه علامه طباطبائی. تاریخ فلسفه اسلامی، ۲(۵)، ۵-۲۶. <https://doi.org/10.22034/hpi.2023.176448>

شجاعی، احمد. (۱۳۹۳). انسان و خلافت الهی. کلام اسلامی، ۲۳(۹۰)، ۲۷-۵۰. شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغة (صبحی صالح، محقق و مصحح). هجرت. صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. فرهنگ اسلامی. صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۸۸). ترجمان فرقان: تفسیر مختصر قرآن کریم. شکرانه. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الاعلمی للمطبوعات. علیزاده، اصغر. (۱۳۸۸). نقد و بررسی آرای مفسرین پیرامون آیه خلافت انسان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده). دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. دانشکده علوم قرآنی تهران. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. نشر هجرت.

فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی. موسسه دار الهجرة. قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبة‌الله. (۱۴۰۹ ق). قصص الأنبياء عليهم السلام (غلامرضا عرفانیان یزدی، محقق و مصحح). مرکز پژوهش‌های اسلامی.

- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی (طیب موسوی جزایری، محقق). دار الکتاب.
- کوشا، محمدعلی. (۱۳۹۱). بحثی در جانشینی آدم از پیشینیان در تفسیر آیت الله العظمی دکتر محمد صادقی.
- همایش بیداری قرآنی در تاریخ معاصر، ۱۸، (۱)، ۱۱۷-۱۳۰.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۳). معارف قرآن ۳ (انسان‌شناسی). انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ ق). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. دار الکتب العلمیة — مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- میربلوکی، سید محمدعلی. (۱۳۹۸). تحلیل تطبیقی آرای مفسران در خصوص خلافت الهی انسان و لوازم معرفتی آن (رساله دکتری منتشر نشده). دانشگاه یزد.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۴۲۶ ق). تفسیر النعمانی او رسالة المحکم و المتشابه (عبدالحسین الغرینی البهبهانی، محقق). مجمع البحوث الاسلامی.

References

- Alizadeh, A. (2009). *Naqd va barrasi-yi aara'-i mufasssireen piramun-i aaye-yi khilafat-i insan* [Unpublished Master's thesis]. University of Qur'anic Studies and Sciences, Faculty of Quranic Sciences. [In Persian].
- Bahrani, H. (1994). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. (Bethat Foundation, Islamic Research section, Ed.). Muassasat al-Bethat, al-Dirasat al-Islamiyyah Section. [In Arabic].
- Dirbaz, A., & Motallebi Korbekandi, H. (2017). An Investigation into the Views about the Identity of God's Viceroy and the Succeeded One in the Phrase "I am about to place a viceroy in the Earth." *Comparative Interpretation Research*, 3(2), 73-92. <https://doi.org/10.22091/ptt.2018.2721.1281>. [In Persian].
- Farahidi, K. (1988). *Kitab al-'ayn*. Hejrat Publications. [In Arabic].
- Fayumi, A. (1993). *Al-Misbah al-munir fi gharib al-sharh al-kabir li-l Rafe'ie*. Muassasat Dar al-Hejrah. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (2006). *'Ilal al-shara'i'*. Davari Bookstore. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam maqayis al-lughah*. (A. M. Harun, Ed.). Maktab al-Alam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Shuba Harrani, H. (1984). *Tuhaf al-'uqul*. (A. A. Ghaffari, Ed.). Jamiat al-Modarresin. [In Arabic].
- Ibn Shadhan, M. (1987). *Mi'at manqabah min manaqib Amirul Mu'mineen wa al-A'imma*. (Madrasat Imam Mahdi (A.S.), Ed.). Madrasat al-Imam Mahdi. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2010). *Tafsir Tasnim*, vol. 3. (A. Qudsi, Ed.). Esra Publications. [In Persian].
- Kusha, M. A. (2012). Bahthi dar janashini-yi Adam az pishiniyan dar tafsir-i Ayatollah al-'Uzma Dr. Muhammad Sadeqi. *Hamayesh-i Bidari-yi Qurani dar Tarikh-i Muasir*, 1(1), 117-130. [In Persian].

- Mesbah Yazdi, M. T. (2014). *Ma'arif-i Qur'an 3 (Insan Shenasi)*. Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian].
- Mirbuluki, M. A. (2019). *Tahlil-i tatbiqi-yi aara'-i mufassseran dar khusus-i khilafat-i Ilahi-yi insan va lavazim-i ma'rifati-yi aan* [Unpublished doctoral thesis]. Yazd University. [In Persian].
- Mustafawi, H. (2009). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-Karim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah – Markaz-i Nashr-i Aathar-i Allameh. [In Arabic].
- Numani, M. (2005). *Tafsir al-Nu'mani aw risalat al-muhkam wa al-mutashabih*. (A. H. al-Gharifi al-Bahbahani, Ed.). Majma al-Buhuth al-Islami. [In Arabic].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. (T. Musawi Jazaeri, Ed.). Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qutbuddin Ravandi, S. (1988). *Qisas al-anbiya 'alayhim al-salam*. (G. R. Irfanian Yazdi, Ed.). Markaz-i Pazhouhesh-hayi Islami. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-alfaz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Rezwani, A., & Akbarian, R. (2023). Explanation and Analysis of Caliphate of Human on Earth based on Allāma Tabātabāī's Point of View. *The History of Islamic Philosophy*, 2(5), 5-26. <https://doi.org/10.22034/hpi.2023.176448>. [In Persian].
- Sadeqi Tehrani, M. (1985). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l Qur'an wa al-Sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (2009). *Tarjuman-i furqan: Tafsir-i mukhtasar-i Qur'an-i Karim*. Shukraneh. [In Persian].
- Sharif Razi, M. (1993). *Nahjul Balaghah*. (S. Saleh, Ed.). Hejrat. [In Arabic].
- Shojaie, A. (2014). Insan va khilafat-i Islami. *Kalam Islami*, 23(90), 27-50. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami li-l Matbuaat. [In Arabic].